

ВІРУВАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ ЗБОРОМ ЛІКАРСЬКИХ ТРАВ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В РОДИЛЬНІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ

Лікування травами традиційно було одним з основних напрямів народної лікарської терапії. Проте, слід зазначити, що лікарські трави широко застосовуються не тільки в лікувальній традиції, але й у родильній обрядовості.

Родильна обрядовість стала предметом наукового зацікавлення ряду дослідників. Серед сучасників можна назвати Н.Гаврилюк¹, В.Борисенко², С.Гвоздевич³, В.Супруненко⁴, О. Мандебур-Нога⁵, О.Боряк⁶ та ін.

Особливий інтерес викликає навчально-методичний посібник "Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців". В зазначеній монографії родинній обрядовості присвячений тематичний розділ "Обряди та звичаї в українській родині", який складається з шести тем, в яких розкривається обрядовість життєвого циклу українців від народження до смерті. Для нас особливо цікавим видається перша тема, де В.К.Борисенко приділяє увагу обрядам народження дитини та перших років життя⁷.

Слід зазначити, що з народженням дитини та обрядами перших років життя пов'язаний цілий ряд вірувань. Протягом століть українцями була вироблена ціла система оберегів, яка була направлена на захист немовляти та на забезпечення йому здорового та щасливого життя.

Серед традиційних уявлень, пов'язаних з обрядами та звичаями в українській родині, одним з найпоширеніших було вірування про зв'язок вагітної жінки та ненародженої дитини.

Так, щоб роди були благополучними, а дитина народилася здоровою, породіллі у постіль клали калину, барвінок, м'яту, чорнобривці. На Поділлі породіллі в головах ставили "трійцю" – воскову свічку, посвячену на Богоявлення і прикрашену калиною, барвінком, васильком⁸.

Щоб підняти загальний тонус породіллі, баба-повитуха поїла її виваром з квіток жита, коріння лепехи, листя кропиви, пірію. При важких пологах повитуха давала пити породіллі "братки" (фіалка триколірна), обкурювала травами, зібраними на Івана Купала⁹.

В родильній обрядовості особливе значення надавали першому купелю дитини, бо, за народним переконанням, вона мала велике значення у подальшій долі людини. Як правило, у купіль додавали ті трави, які добре впливали на здоров'я новонародженої дитини: череду, м'яту, петрові батоги, ромашку, чистотіл, любисток, квітки півонії та калини. Коли ж дитина народжувалась слабою або мала певні проблеми зі здоров'ям, баба підбирала інші трави: "Як дитя родиться пусте, худе, то дитя купають в братках"¹⁰ (фіалці триколірній); у сокирках польових – при безсонні.

Однією з найпопулярніших трав, яку додають у купіль, є чистотіл. Властивості чистотілу (народні назви – "цвінталія", "бринзолія", "цинедонія", "кривавичник", "ранник", "жабська кров", "молочай", "путинник", "зеленіца", "дрестушка", "серуха") були відомі ще в часи Київської Русі при лікуванні шкірних хвороб¹¹. Цікаво, що при виготовленні купелю, майже завжди обов'язковим компонентом є звіробій, який вважається травою, що лікує 99 хвороб. Українці кажуть: "Як без борошна хліба не спечеш, так без звіробою зільов не зварить" чи "Всяке зілля без звіробою, як страва без солі"¹². Слід зазначити, що перевага надавалася сумішам лікарських рослин, як при виготовленні купелів, так і при лікуванні. Особливо ця практика поширена на Поліссі¹³. Це пов'язано з народним переконанням про те, що лікарські суміші з декілька "зільов" ефективніші, ніж одна рослина. При складанні таких сумішей перевага надавалася чи-

слам – три, сім або дев'ять, але в будь-якому разі, число мало бути непарним: *“Бог любить Тройцу, то треба три зіллі або дев'ять, не до пари, або сім, це воно лутше помогає”*¹⁴. Або ж радили *“взять семдесят зільов до кучи і купаться – всі хвороби лічить. Тільки треба сімдесят зільов, усяких, але різних. Усіх по-одному”*¹⁵.

Якщо дитина народжувалась слабкою, або мала певні дефекти, то в таких випадках особливо ефективним вважався купіль з коров'яку: *“Колись моя мати, сама з Поліського, а в її сестра там, вона родила хлопця. Каже, таке було дитя, що мох по йому порос. Такеє – і коси і шкура поморщилась, хоч бери да на двір викинь його. А у нас баба була, що знала всякі зілля. Вона й каже: “Пошли зо мной раненько. Бери кусок хліба чи копійку”. Оце коров'як є, що два стеблі з одного виходить, а є – що одне. Одне стебло, то на дівку, а як дві стеблі – то на хлопця. Вона каже: “Будеш купать цього. Якщо на добре, буде поправляться, а якщо на пагане – то умре. І тьотка решілась. І всьо! Зараз там такий, що аж-аж!!!”*¹⁶.

Слід зазначити, що за народними переконаннями, малі діти були найбільш вразливими до зурочення (хвороба, яка за народним уявленням виникала від “дурного ока”). Саме тому протягом віків склалися певні правила при “одвідках”. Вважалось недоречним перехвалювати дитину, зосереджувати на ній надмірну увагу та й, взагалі, занадто близько контактувати з нею. Щоб запобігти “зуроченню”, було вироблено низку різних правил. Зокрема, гості після привітання мали казати “нівроку”, до того ж спочатку подивитися не на дитину, а на кінчики своїх нігтів чи на стелю¹⁷. Оберегами виступали і трави. Зокрема, якщо мала дитина була хвора на “зноски” (згідно народними уявлень зустріч двох жінок з немовлятами на руках віщувала одному з них хворобу, яку називали “зносками”¹⁸), то батькам, насамперед матері, радили іти до річки і збирати там усяке сміття, яке коріння затримує на її берегах. Цікаво, що називали його “зносяк”, мотивуючи це тим, що вода його зносить. Ще радили йти на три межі і збирати там будь-яке зілля. Потім у тому зіллі необхідно було скупати дитину і віднести ту воду на “розходні” чотири дороги до схід сонця, і йти назад не озираючись¹⁹.

Застосовували трави і при лікуванні ляку – хвороби, яка виникає внаслідок того, що людина когось або чогось злякається. Зокрема, “од переляку” дітей купали у відварі лепехи болотної, поїли відваром з волошки²⁰. При “криках” (хвороба, при якій дитина погано спала, постійно плакала, кричала) – у вероніці дібровній; якщо дитина була немічна, кволла, її купали в череді²¹. З цієї ж метою застосовують вероніку лікарську (“воронець”), яку попередньо треба було настояти на воді чи на горілці або на буряковому квасі²².

Слід зазначити, що “ляк” намагались не “задавнювати”, бо за народними уявленнями, він стає причиною появи у дитини епілепсії (“чорна болєзнь”, “чорна слабость”, “нечіста слабость”, “падуча”, “припадок”²³), яку вважають однією з найстрашніших хвороб. При лікуванні епілепсії використовували ряд методів, в більшості з яких застосовували лікарські трави. Так, радили пити відвари з білої водяної лілії, з листя черемхи, з коріння чорнобилю. Причому коріння чорнобилю радили копати лише дерев'яною лопатою і пити лише дерев'яною ложкою. Вилікувати епілепсію міг і підгоришняк, проте щоб здобути його необхідно було пройти випробування: *“А оце єсть припадки, то єсть леченіє. Старіі люди лікують, у глупу ночь, ідуть по подгоришняк лісовий. Треба знать, де він росте. Мені це розказувала жінка, яка це знала і робила, одробляла хлопчику. От вона й каже: “Там треба сказати молитву под тим горишняком, а тоді на одлиг тричі берешь, що там є: травичка, що там є, і в цей час, каже, не всякий зможе зробити, серце може розирваться. Там, каже, і вужі тобі неначе лізуть на голову, наче за руки хапають. І це все мовчки перетерпіть, все це мовчки возьми в узелок. Йди і не оглядайся, а то все удається, так кажуть. Вдома до сход сонця берешь воду і цю траву прокіпятить. А тоді мили діток цєю травою. А я цій жінці кажу: “Скажіть мені цю молитву”. А вона каже: “Не надо, бо в тебе серце лопне”. Ці ж припадки, це ж недобрий вліз, як воно упаде. В його піна йде, бадається й руками й ногами, це вже лихий вліз. Це ж його треба одробить, а тії вже не дають”*²⁴.

Слід зазначити, що жажливі, видимі прояви перебігу епілепсії спричинили уявлення про вселення в тіло людини злого духа.

Окрім застосування трав у лікуванні ірраціонально пояснюваних (магічних) хвороб, безпечно високою популярністю користувалися вони й у лікуванні раціонально пояснюваних (зовнішніх, видимих). Зокрема, при лікуванні золотушних і рахітних дітей одним з найважливі-

ших компонентів сумішей для ванн є коріння айру²⁵. До того ж, айром радили мити голову. Цікаво, що цей процес супроводжувався магічними діями: використану воду треба вилити через межу, а йдучи назад до хати, не озиратися²⁶. При опрілості у дітей, пораненнях, опіках шкіри використовували дерезу²⁷. Окрім того, цю рослину широко застосовують і внутрішньо (у вигляді відвару п'ють при болях, запаленні та спазмах сечового міхура)²⁸.

Як зазначалося вище, у народі широко застосовували суміші з лікарських трав при лікуванні ряду недуг, в тому числі і дитячих. Зокрема, зубний біль лікували відваром з полину, німиці, коріння татарського зілля (айру). Цим відваром поливали розпечений камінь і вдихали пару, накриваючи дитину рядом чи кожухом²⁹. При болях у животі на Рівненщині радять пити відвар зі звіробою, деревію, мати-мачухи та золототисячника³⁰. При сильному кашлі радили пити відвар із чебрецю, туї, мати-мачухи, суниці³¹.

Для зміцнення і росту волосся у дітей рекомендується полоскати його ромашкою з кропивою, тоді "коси будуть блистять і переливатись"³². З цією ж метою волосся радять мити деревієм³³.

Доречно зазначити, що ефективність лікування травами залежала від ряду чинників: пора, час, місце збору. За народним переконанням, якщо не дотримуватись ряду вироблених протягом століть правил, ефективність лікування досить знижується. Зупинимось детальніше. На загал лікарське зілля заготовляли напередодні або в день Івана Купала. Ще одним днем, до якого приурочувалося збирання лікарського зілля було свято "Семена зелена" або "Симона Злата". В цей день збирали трави жителі окремих місцевостей центрального та східного Полісся³⁴. На Київщині процес збору лікарського зілля закінчувався обрядовими гуляннями: "Баби і молодіці (молоді йдуть за старими да учутьця) п'ячуть... Тоді як нап'ємся, до тоді вже йдемо додому, качаємося, перекидаємося, тарілки поб'єм, щоб порожніх додому не нести"³⁵. На Поліссі існували й інші святкові дні, у які годилося збирати трави, зокрема на Маковія та Спаса³⁶.

Окрім свят, трави збирали у середу або в п'ятницю, мотивуючи це тим, що це "женські" дні, які є найбільш сприятливими для цього³⁷. Хоча нам, під час польових досліджень, вдалося зафіксувати цікаву інформацію про те, що в п'ятницю трави краще не збирати, бо саме в цей день "бабкі, которіє знають, то все на п'ятницю зсилають"³⁸. Тому зібрані у п'ятницю трави будуть неефективними у лікуванні, а можуть ще й нашкодити здоров'ю. Не годилося збирати лікарське зілля у понеділок³⁹. Хоча нами фіксувалися випадки, коли до розподілу днів на "пагані" і "добрі" поліщуки ставляться з сарказмом, мотивуючи це тим, що "у Бога всі дні однакові"⁴⁰.

При зборі трав велике значення мала фаза місяця. Найсприятливішим для цього був "молодик": "Як старий місяць, то воно не таке помочне, як од молодика"⁴¹.

Хоча нам зустрічалася інформація і про те, що зілля, навпаки, краще збирати "на старому місяці": "На сходніх днях, шоб уже ця болезнь сходила, на молодіку не треба"⁴².

Теперішні збирачі трав звертають увагу на екологічні чинники, радять збирати "де чисто, де машини не ходять"⁴³.

Як зазначалося вище, практика збирати трави у певний період зумовлена тим, що, за народним повір'ям, дотримуючись таких правил, "дістанеш вельми пользітельне зілля"⁴⁴.

Традиційно вважалося, що трави можна збирати тільки до обіду: "Брать до дванадцяти часов, а позней нельзя, бо тінь уже пішла. Видно чоловіка – зелле ни в помоч"⁴⁵. Нами було зафіксовано цікаву інформацію про те, що збирати трави, а також починати будь-яку іншу роботу о дванадцятій годині дня не можна, бо "у цей час якраз саме приробляють"⁴⁶. Тому зібрана після полудня трава виявиться шкідливою.

Коли йшли по траву, то із собою брали крайчик хліба, солі і клали на те місце, де росла рослина. Інколи радили класти й гроші: "Хоч треба покласти девіть грошиков за каждое зелле – на девіть ямок. Іще цілушички с хліба кладуть. Як на девіть поклала, то можна копать хоч і сто зеллів"⁴⁷. Мотивувалося це по-різному: "шоб не зводилось зілля"⁴⁸, "шоб родило"⁴⁹, "шоб помогло"⁵⁰, "ну так треба, платіть за зілля Божій Матері"⁵¹. Причому виривати треба було обережно, шоб не "звести" рослину. Ці поради свідчать про народні екологічні знання українців.

При зборі трав обов'язково "шептали". Замовляння до трав, назагал, однакові. Для прикладу наведемо декілька: "Божий Іван поле орав, а святая Ілля сіяла зілля, Божа Мати рвала да

в помочі ставала⁵² чи "Сам Бог садів, Божа Мати полівала і мені на помочь давала"⁵³.

Слід зазначити, що при зборі трав існували певні табу. Так, на західному Поліссі могли збирати трави жінки, тільки дівчатка та жінки старшого віку, а жінкам, які "перуться", "цвітуть" це робити не годилося⁵⁴.

Нині ці обмеження залишилися в минулому. На питання, чи всі можуть рвати зілля, поліщуки відповідали: "Усі, хто вміє, хай рве"⁵⁵, "усі, хто хоче, той собирає. Хто боліє, хто поміає, кому треба, той і собирає"⁵⁶. І лише зрідка респонденти згадували про таке табу, і то підкреслювали, що в нинішній час воно вже не виконується⁵⁷.

Народні раціональні знання народу щодо збору трав виявлялися і в інших методах. Так, наземну частину рослини радили збирати в суху погоду, при відсутності роси. Пояснювалося це тим, що у випадку недотримання цього правила при сушінні може відбутися самонагрівання, від чого рослина втратить свої лікувальні властивості. Сушити лікарські рослини необхідно було в сухому, темному, добре провітрюваному місці, і в жодному разі не на сонці. Для зберігання трав найбільш придатними досі вважаються сухі, добре провітрювані приміщення. Складати трави треба у бавовняні торбинки, картонні чи дерев'яні коробки, застелені чистим папером, а також у скляні банки з кришками. Терміни зберігання лікарської сировини для трави – рік, для плодів і насіння – два і більше. З рослин поліщуки виготовляють різноманітні лікарські препарати. Зокрема, внутрішнього застосування – відвари, настоянки, соки, порошки, зовнішньо – у вигляді ванн, клізм, примочок, припарок, компресів, мазі. Отже, дотримання правил збору та зберігання трав, за народними уявленнями, гарантувало вдале лікування.

Підводячи підсумки зазначимо, що лікарські трави мали широке застосування в родильній обрядовості українців. Так, відвари з лікарських трав використовували для підняття загального тонусу породіллі. В лікарських рослинах, які добре впливали на здоров'я, купали новонароджену дитину. Крім того, травами лікували ряд дитячих хвороб, виконували вони і роль оберегів у подальшому житті дитини. За традиційними уявленнями ефективність лікування травами залежала від пори, часу та місця збору, що вимагало від їх збирачів відповідних етноботанічних знань.

¹ Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981. – 278 с.

² Борисенко В. К. Обряды жизненного цикла людини. // Холмщина та Підляшшя. – К., 1997 (С. 280–310); Українці. – Т. 1. – Опішне, 1999 (С.);

Її ж. Традиції і життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців). – К., 2000.

³ Гвоздевич С. Родильна обрядовість поліщуків. // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження / За ред. С.Павлюка, М.Глушка. – Львів, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся, 1994. – С. 164–171.; Гвоздевич С. Родильна обрядовість поліщуків Овруччини. // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження / За ред. С.Павлюка, М.Глушка. – Львів, 1999. – Вип. 2. Овруччина, 1995. – С. 185–190; Гвоздевич С. Архаїчні елементи у родильній обрядовості поліщуків (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) // Полісся: Мова, культура, історія. – К., 1996. – С. 247–251.

⁴ Супруненко В. Народини. Витоки нації: (символи, вірування, звичаї та побут українців). – Запоріжжя, 1993.

⁵ Мандебура-Нога О. Народини: вірування, звичаї, обряди поліщуків. // Етнічна історія народів Європи. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 46–51.

⁶ Боряк О. Сільська баба-сповитуха в статусі родопомочниці. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 441–445; Боряк О. Стан народного акушерства в ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С.49–61; Боряк О. Баба-повитуха в контексті "полювання на відьом": українсько-західноєвропейські паралелі. // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. № 35–36 – С. 249–262.

⁷ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців). – С. 101–117.

⁸ Вказ. праця. – С. 102.

⁹ Там само.

- ¹⁰ Матеріали, зібрані автором під час наукових відряджень та експедицій на Центральне та Західне Полісся протягом 2003 – 2004 рр., відповідно паспортизовані і зберігаються у науковому архіві кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Ф.4., од зб. 83-105). Далі посилання на ці фонди подаються в тексті.
- ¹¹ Богоявленский Н.А. Древнерусское врачевание в 11 – 17 вв.: Источники для изучения истории русской медицины – М., 1960. – С. 60.
- ¹² Болтарович З.Є. З народної медицини українців Полісся. – К., 1990. – С. 36.
- ¹³ Колодюк І.В. Народна медицина у традиційній культурі українців Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ століття): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 9.
- ¹⁴ Ф.4.– Од. зб. 93. – Арк. 6.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 11.
- ¹⁶ Ф. 4. – Од. зб. 86. – Арк. 7.
- ¹⁷ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців). – С. 105.
- ¹⁸ Кабакова Г.И. “Зносины”, или словесные поединки в Полесье. // Славянские этюды. – М., 1999. – С. 207–212.
- ¹⁹ Колодюк І.В. Вказ. праця. – С. 70.
- ²⁰ Ф. 4. – Од. зб. 86. – Арк. 20; Од. зб. 89. – Арк. 10; Од. зб. 90. – Арк. 10.
- ²¹ Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся. // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся, 1994. – С. 211.
- ²² Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов, 1862. – С. 277.
- ²³ Никончук М.В., Никончук О.М., Мойсієнко В.М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. – Житомир, 2001. – С. 62.
- ²⁴ Ф. 4. – Од. зб. 88. – Арк. 13.
- ²⁵ Носаль М.А., Носаль І.М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. – К., 1970. – С. 23.
- ²⁶ Болтарович З.Є. Народна медицина українців. – С. 91.
- ²⁷ Ф. 4. – Од. зб. 88. – Арк. 8.
- ²⁸ Там само. – Арк. 11.
- ²⁹ Михайлюк В.К. Збірник фольклорних та етнографічних матеріалів. // Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 14-3. – Од. зб. 71. – Арк. 43.
- ³⁰ Науковий архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Ф. 4. – Од. зб. 105. – Арк. 10.
- ³¹ Там само. – Од. зб. 90. – Арк. 24.
- ³² Там само. – Арк. 24.
- ³³ Ф. 4. – Од. зб. 89. – Арк. 6.
- ³⁴ Там само. – Арк. 34.
- ³⁵ Гайдай М. Про “зільніцький” обряд і сполучені з ним пісні. //Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 3. – С. 95–101.
- ³⁶ Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся. – С. 212.
- ³⁷ Ф. 4. – Од. зб. 83. – Арк. 17.
- ³⁸ Там само. – Од. зб. 93. – Арк. 5.
- ³⁹ Шкарбан А. Народна медицина Київського Полісся. – С. 212.
- ⁴⁰ Ф. 4. – Од. зб. 93. – Арк. 6.
- ⁴¹ Там само. – Од. зб. 89. – Арк. 8.

- ⁴¹ Там само. – Од. зб. 89. – Арк. 8.
- ⁴² Там само. – Од. зб. 93. – Арк. 7.
- ⁴³ Там само. – Од. зб. 85. – Арк. 30.
- ⁴³ Там само. – Од. зб. 83. – Арк. 18.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та деяких недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. – Житомир, 1920. – С.145.
- ⁴⁶ Ф. 4. – Од. зб. 96. – Арк. 12.
- ⁴⁷ Кравченко В. Вказ. праця. – С. 145.
- ⁴⁸ Ф. 4. – Од. зб. 89. – Арк. 7, 22.
- ⁴⁹ Там само. – Од. зб. 86. – Арк. 30.
- ⁵⁰ Там само. – Од. зб. 87. – Арк. 13.
- ⁵¹ Там само. – Од. зб. 85. – Арк. 31.
- ⁵² Там само. – Од. зб. 91. – Арк. 22–23.
- ⁵³ Там само. – Од. зб. 85. – Арк. 31.
- ⁵⁴ Болтарович З.Є. З народної медицини українців Полісся // Народна творчість та етнографія. – К., 1986. – № 2. – С. 30.
- ⁵⁵ Ф. 4. – Од. зб. 83. – Арк. 17.
- ⁵⁶ Там само. – Од. зб. 85. – Арк. 32.
- ⁵⁷ Там само. – Од. зб. 93. – Арк. 5.